

HERKENNING EN ONTDEKKING

Ook al leven we in tijden van de overmacht van visuele media, onze beeldvorming blijft sterk beïnvloed door teksten. Zowel factie als fictie dragen als zenders van mentale beelden hun steentje bij tot onze beleving van 's werelds diversiteit én universaliteit. Men denke aan wereldbekende auteurs zoals Rushdie, Llosa of Coetzee die hun eigen cultuurkring tot werelderfgoed hebben gemaakt. Of aan schrijvers als Lieve Joris of Adriaan van Dis die ons vreemde culturen aan huis hebben gebracht. In een tijd van gevorderde globalisatie en unificering blijft literatuur de mogelijkheid bieden van kennismaking met de authenticiteit en diversiteit van culturen. Ze blijft een venster op de wereld. En of we een kijkje door dat venster willen nemen uit existentiële noodzaak, zoals in tijden van afscheiding door oorlog en boycott, of uit gezonde nieuwsgierigheid, vergelijking is noodzakelijk om zichzelf in een context te kunnen plaatsen.

Kennismaking en vergelijking leiden tot het ontdekken van de Ander maar ook tot het herkennen van zichzelf. Dit dynamische proces kan zowel in een inter- als in een intraculturele context plaatsvinden. De populariteit van literatuur berust voor een deel ongetwijfeld op die spannende wisselwerking van een *Aha-* en het *Oh-Erlebnis*. Welk van deze twee aspecten gaat overwegen hangt af van de graad van verwantheid die men met de culturele achtergrond van de auteur voelt. En die verwantheid hoeft (gelukkig) geen nationale grenzen te erkennen. Opvallend is daarbij dat de inheemse en uitheemse literaire canon niet noodzakelijk overlappen. Gedetailleerd receptieonderzoek zou misschien op de vraag kunnen antwoorden waarom enkele Nederlandstalige top-auteurs minder aanslaan in het buitenland (zoals bijv. «De avonden» van Gerard Reve¹) of in sommige landen meer aandacht krijgen dan in andere (zoals bijv. Nooteboom in Duitsland).

De receptie van Nederlandstalige literatuur in Servië toont aan dat belangstelling voor een vrij onbekende literatuur en de daarachter schuilende culturen op zowel herkenning als

¹ Zie Nop Maas (2004:23)

ontdekking kan berusten. Hierbij wordt opzettelijk gebruik gemaakt van de meervoudsvorm, want ondanks de vele gezamenlijke trekken zou men grofweg van een Noordnederlandse en een Zuidnederlandse cultuur kunnen spreken. De Servische doorsnee-lezer met zijn patriarchale, orthodoxe achtergrond beleeft daarbij de cultuurspecifieke elementen van de Noordnederlandse teksten eerder als ontdekking van de Ander, terwijl hij/zij in de Zuidnederlandse literatuur vaker verwante cultuurpatronen meent te herkennen. In vele gevallen blijkt het om de bevestiging van stereotype contrasten te gaan, zoals protestantse strengheid en soberheid aan de ene kant en katholieke sensualiteit en uitbundigheid aan de andere. Meer rationaliteit enerzijds en meer emotionaliteit anderzijds, individualisme versus collectivisme.

Een hele reeks werken uit de Nederlandstalige literatuur bezit, naast universele artistieke kwaliteiten, ook een hoge graad van cultuurspecifieke informatie. Een illustratief voorbeeld zijn twee verhalen waarin het familieleven centraal staat en die zich allebei aan de Noordzee van de jaren vijftig afspelen: «Dominee met strooien hoed» van Jan Wolkers en «Aan zee» van Eric De Kuyper². Tegen de achtergrond van familiale verhoudingen, groepsidentiteit en emotionele en materiële waardesystemen kan de lezer zijn eigen opvattingen en normen vergelijken en toetsen. Deze universeel herkenbare achtergrond van gezins- en groepsleven heeft aan vele auteurs de mogelijkheid geboden om binnen algemeen menselijke condities het specifieke van hun omgeving te tonen. Tot de ware meesters in het bespelen van zowel universele als cultuurspecifieke snaren behoren o.a. Louis Paul Boon en Hugo Claus, F. Bordewijk en Arthur van Schendel, Cyriel Buysse en Gerard Walschap, Jan Wolkers en Maarten 't Hart, om maar een paar namen te noemen.

Ter illustratie volgen een paar citaten waarin de stereotype contrastbeelden van Noord en Zuid worden bevestigd:

'Een kind als het geboren wordt is zo wit als sneeuw maar wie wel toeziet bemerkt op de sneeuw een rode vlek, dat is de zonde.' (Van Schendel, 1989:7)

'De burens wisten dat hier de zwaarste ramp niet het verlies van het geld was maar van de eer, te dragen door een man van onbesmette eerlijkheid.' (1987:21)

'Wat de zonde is kan ik niet zeggen, maar wij weten allemaal als wij in het hart kijken dat wij verdorven zijn. Laten wij daarom niemand met stenen werpen en alleen doen wat God van ons verwacht.' (1989:22)

² Zie van J. Novaković-Lopušina «Een dagje aan zee met Wolkers en De Kuyper» in: *Praagse perspectieven*

«Een Hollands drama» van Arthur van Schendel is een prachtig voorbeeld van het dynamische proces van herkenning en ontdekking. Universeel aan dit werk is de noodlottige verstengeling van idealisme en het onvermogen om de eigen idealen na te komen, van 'eer' en 'zonde', met andere woorden. Hoe verschillend kan men echter met deze basisbegrippen van de menselijke zedenleer omgaan!

Als voorbeeld van een heel andere omgang zou men bijv. «'t Bolleken» van Cyriel Buysse kunnen noemen. De acceptatie en vergoelijking van 'zondigheid' dwz. menselijkheid wijst naar een heel ander cultuurpatroon, ook al zijn de gevolgen even fataal.

'Nonkelken was rijk en had nooit anders dan voor zijn plezier geleefd. (...): lekker eten en drinken, jagen, paardrijden, met de handboog schieten en op 'stamenee' gaan. (Buysse, 1959:5)

'Veel had hij steeds van de meiskes gehouden. Niet van die opgesmukte, aanstellerige, pretentieuze stadsjuffers, maar van eenvoudige, natuurlijke, gezonde boerenkinderen. Hij had liefjes op het dorp gehad; vele, vele! Maar 't had nooit of hoogst zelden zijn goede naam iets geschaad.' (1959:6)

De opgelegde strenge moraal toonde zich vooral destructief in de opvoeding van kinderen die vaak verpletterd werden onder de druk van schuldgevoelens en angst.

'Getuchtigd moest er worden iedere dag.' (Van Schendel, 1989:34)

'«Als ik het zeggen moet, ik heb het gedaan. Maar zo hebben jullie mij opgebracht. Altijd in dit donkere huis, die suffe grutterij, en altijd zakgeld voor een klein kind. En waarom? (...) Ik ben in dit huis opgenomen of het een genade was, maar ik heb nooit anders moeten horen dan van zondigheid, van plicht en van fatsoen, en wat ik nodig had, daar heeft nooit iemand zich iets van aangetrokken.»' (1989:73f)

Ook in de Zuidnederlandse literatuur leidt strenge opvoeding – daar in katholieke kostscholen - tot frustratie en angst, maar in het gezin lijken uitingen van emotie en affectie wat vaker voor te komen.

'Er werd veel gezoend in de familie. Niet-zoenen was een teken van on-menselijkheid.' (De Kuyper 1997:50)

'Zij, de kinders, begrepen ook meteen, wanneer er in het Engels beslist werd dat tante Jeannot de behoefde voelde om op ijsjes te trakteren. Dat gebeurde een paar keer per week. Tante Jeannot was de generositeit en de gulzigheid in één persoon verenigd.' (1997:16)

De Noord-Zuid verschillen in de Nederlandstalige literatuur laten zich tot in de tweede helft van de 20ste eeuw makkelijker contrasteren dan daarna. Eind jaren zestig spoelde namelijk de eerste globalisatiegolf over de Lage Landen en verzachtte de scherpe kanten van de zuilen. Met de beat- en rock-generatie verschoof de klemtoon op universaliteit, zoals werken van Herman Brusselmans en Joost Zwagerman aantonen. Het zou een onderzoek waard zijn om te weten te komen in hoeverre het cultuurspecifieke aspect nog meespeelt bij de jongste Generatie Nix. Misschien kan volgende vergelijking daar enige aanzet toe geven.

In februari 2004 bracht Arnon Grunberg (1971) een kort bezoek aan Belgrado en schreef daarover twee artikelen voor zijn columnreeks «Grunberg rond de wereld» in de NRC. Ongeveer dezelfde tijd verscheen in het Servische dagblad Politika een artikel over Amsterdam³ van de ex-Joegoslavische historicus en schrijver Vladimir Pištalo (1960). Het betreft dus in beide gevallen hedendaagse reisberichten van jongere auteurs. En in beide gevallen dient de stad als spiegel voor een postmoderne zelfbeschouwing. De bespiegelingen die we te lezen krijgen tonen twee even versomberde zielen, maar de oorzaken van hun stemming verschillen grondig.

Het kenmerkende van ego-documenten, waartoe ook reisverhalen behoren, is dat beelden gefilterd worden door de lens van de auteur zelf. In het geval van Grunberg blijkt die lens sterk bepaald door de stereotype voorstellingen van Belgrado. Het afgelopen decennium van quasi-socialisme, burgeroorlog, dictatuur, boycott, verpaupering en bombardementen heeft die voorstellingen – en daarmee ook de verwachtingen van de auteur - vrij donker gekleurd. Dit blijkt al uit de volgende regels van zijn eerste column, getiteld «Honger om de honger»⁴:

«In een automaat, die zijn er wel, wissel ik wat euro's en ga in McDonald's zitten. Meisjes met opvallende laarzen eten er hun hamburgers. Misschien wel de hipste tent van de stad.»

³ «Een revérence van gebouwen», Politika van 6.3.2004

⁴ NRC van 06.02.2004

Zijn verwachtingen, gebaseerd op stereotype beelden van Oost-Europa van voor de val van de Muur, doen de auto's als varianten op de Oost-Duitse Trabant lijken en de mensen even grijs en kleurloos als het egalitarisme prekende systeem van toen. Drie en een half jaar na de val van Milošević is dat echter niet meer het overheersende beeld van de stad waar het inmiddels wemelt van chique uitgaansplaatsen, hippe winkelketens zoals Mango, Mexx of Morgan-de-toi, en luxe automerken. Zeker in het centrum van de stad, waar Grunberg in Hotel Moskva verbleef.

Het recentere oorlogsverleden blijkt ook donkere tinten in het beeld te strooien:

«Op straat zie ik mensen met kleine vuilniszakken paraderen alsof het diplomatenkoffers zijn. Zouden er buurten zijn waar de vuilnis niet wordt opgehaald? Navraag bij een inwonster leert me dat dat niet het geval is, maar er zijn veel vluchtelingen in Belgrado.»

Tien jaar geleden was dat inderdaad het geval en hoewel de situatie ook nu verre van rooskleurig is bepalen ontheemden niet meer het straatbeeld, tenzij met hun accent dat ook langzamerhand aan het vervlakken is.

Als men naar de woordkeuze van Grunberg kijkt, dan ziet men dat het sombere register opvallend veel bespeeld wordt: *desintegratie, melancholie, dodenrijk, grimmig, tragisch, verslaving, afkicken, illusies, absurd, pijn, wreed, onleefbaar...*

«'s Avonds neemt Mila me mee naar een café, een veredelde schuur, aan de oever van de rivier waar zigeuners muziek maken. Wat ze zingen kan ik niet verstaan maar de melancholie is luid en duidelijk hoorbaar. Er wordt slivovitsj bij gedronken. Alle hoop moet sterven, want dan kun je in de schuilkelder de gitaar ter hand nemen. Zolang er hoop is, is het nu onleefbaar.»⁵

De ware aard van Grunbergs donkere bril komt echter in de tweede column, getiteld «Alle hoop moet sterven», duidelijk naar voren. Het is de bril van de relationele blues die hem parallellen doet trekken tussen zijn eigen stemming en Belgrado.

«Er is een mail van Aap. Ik moet drie weken per maand in Amsterdam komen wonen, de vierde week 'mag je in New York doorbrengen of reizen voor je boeken'.

⁵ Dit citaat is uit de column «Alle hoop moet sterven» van 20.02.2004

Alle liefde is een gevangenis, en dat is maar beter ook, want ondraagelijker dan de dood is werkelijke vrijheid...»

Na het lezen van de tweede column begrijpt men hoe de eerste met de volgende vergelijking kon eindigen:

«Vaak heb ik me afgevraagd hoe het eruit zou zien zonder illusies, zonder werkelijke hoop, volledig geassimileerd aan het absurde en het wrede, met als uitweg alleen nog het paradijs van de pijn.

Zoals Belgrado in de winter ziet het eruit.»

Ook Vladimir Pištalo bedient zich, ondanks de occasionele zonneshijn, van sombere tinten. Het Mercatorplein noemt hij triest, het Rembrandtplein even leeg en droevig als heel Amsterdam. De bril van deze ex-Joegoslaaf met een Amerikaans paspoort is donker van de collectieve blues van noodgedwongen nomaden die de oorlog in ex-Joegoslavië naar alle kanten van de wereld heeft uitgewaaid. En hoewel Grunberg zich in zijn tweede column met «geassimileerde zigeuners» vergelijkt, komt zijn onrust en ontheemdheid voort uit een individuele eenzaamheid terwijl het bij Pištalo, net als bij zovelen van zijn ex-landgenoten, om een collectieve verbanning gaat. Hij geeft dan ook expliciet toe dat het beeld van Amsterdam de stemming van zijn vrienden weergeeft die destijds in Nederland toevlucht hebben gevonden.

«De stemming van mijn vrienden heeft dit artikel gekleurd. Tien jaar geleden leek Amsterdam me vrolijk, nu lijkt het me triest.»

Nederland bleek namelijk toch niet het paradijs te zijn dat de bannelingen verwacht hadden, evenmin als de liefdesrelatie dat bleek voor Grunberg. *Paradise lost* dus voor beiden, en *Paradise gained*, maar dan wel een paradijs van de pijn, om Grunberg te parafraseren.

«Mijn vrienden hebben zich vroeger meer met Amsterdam geïdentificeerd. Ondertussen heeft de verrechtsing in Nederland fors toegenomen. Tien jaar tijd heeft niet bijgedragen tot een grotere verbondenheid van ex-Joegoslaven met de stad.»

De vervreemding gebeurt bij Pištalo nog op een collectief niveau, want het was de Nederlandse samenleving waarvan de vluchtelingen geïdealiseerde voorstellingen hadden, berustend op gangbare stereotypen van Nederlandse vrijheid-blijheid, democratie en openheid.

Het uiterst gevorderde individualisme daarentegen van Grunberg doet hem in zijn existentiële vervreemding Camus navolgen:

«Ook voor mijn moeder ben ik een vreemde. Je kunt beter voor iedereen een vreemde zijn, dan valt er minder te verraden.»⁶

In navolging van de titel van dit artikel zou men kunnen zeggen dat Pištalo tot de ontdekking komt dat hij Amsterdam niet meer herkent. Anders gezegd, hij herkent in Amsterdam niet de Balkandromen die hij erop had geprojecteerd. Misschien is het dan een interculturele troost dat Belgrado, een decennium lang de paria onder Europese hoofdsteden, de mogelijkheid van herkenning heeft kunnen bieden aan een Nederlandse auteur.

Bibliografie

- Berry, J. W., Y. H. Poortinga, M. H. Segall & P. R. Dasen: *Cross-cultural psychology*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Buysse, Cyriel: *'t Bolleken*. Hasselt, 1959.
- Elliott, J., J. Pelzer & C. Poore (red.): *Stereotyp und Vorurteil in der Literatur. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*. Beiheft 9. Göttingen, 1978.
- Fisher, G.: *Mindsets. The Role of Culture and Perception in International Relations*. Intercultural Press, Yarmouth, 1988.
- Goedegebuure, Jaap: "Literatuur als katalysator van identiteit." In: *Sporen en spiegels. Beschouwingen over geschiedenis en identiteit*. Tilburg University Press, Tilburg, 1995, 97-102.
- Goedegebuure, Jaap: "De identiteit van de Europese literatuur." In: *Cultuur en Identiteit*. Tilburg University Press, Tilburg, 1995, 69-78.
- Kuyper, Eric De: «Aan zee». In: *In de zon uit de schaduw*. Sun/Kritak, 1997.
- Maas, Nop: „De avonden imagologisch“. In: *Praagse perspectieven*. Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol, Nienke van de Waal (red.), Praag, 2004, 19-29.
- Novaković-Lopušina, Jelica: 'Een dagje aan zee met Wolkers en De Kuyper'. In: *Praagse perspectieven*. Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol, Nienke van de Waal (red.), Praag, 2004, 31-39
- Schendel, Arthur van: *Een Hollands drama*. Amsterdam, 1989.
- Tajfel, H. (red.): *Social identity and intergroup relations*. Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
- Wolkers, Jan: 'Dominee met strooien hoed'. In: *Alle verhalen van Jan Wolkers*. Meulenhoff, Amsterdam, 1981.

⁶ ibid.

